

Міфологія

Джерело: Історія світової і вітчизняної культури. Курс лекцій. 2005. 164 с.
<http://politics.ellib.org.ua/pages-4179.html>

Грецьке слово «міф» буквально означає «переказ, оповідь, слово». Звичайно розуміється оповідь про богів, духів, обожнених або пов'язаних із богами своїм походженням героїв, про першопредків, що діяли на початку часу і брали участь (прямо чи непрямо) у створенні самого світу, його елементів як природних, так і культурних. Міфологія – це сукупність подібних оповідей про богів і героїв, і в той же час – система фантастичних уявлень про світ.

Міфотворчість була важливим явищем у культурній історії людства. У первісному суспільстві міфологія відображала спосіб розуміння світу, а міф виражав світосприйняття й світорозуміння епохи його творення. Головними передумовами міфологічного мислення було те, що, по-перше, первісна людина не виділяла себе із природного і соціального середовища, і, по-друге, те, що мислення характеризувалось синкретизмом (неподільністю) і було майже невідокремленим від емоційної сфери. Наслідком цього стало олюднення (антропоморфізація) всієї природи. На неї переносились людські властивості, природним об'єктам приписувалась одушевленість, розум, почуття, людська зовнішність, і, навпаки, міфологічним предкам могли бути привласнені риси природних об'єктів, особливо тварин (зооморфізація). Певні сили й здібності могли бути пластично виражені багаторукістю, багатоокоюстю, найдивовижнішими трансформаціями зовнішнього вигляду: хвороби могли бути представлені чудовиськами – пожирачами людей, Космос – світовим деревом, живим велетом або твариною, родоплемінні предки мали двоїсту (антропоморфно-зооморфну) природу; цьому сприяло тотемічне уявлення про спорідненість і часткову тотожність племен (родів, кланів, фратрій) певним видам тварин, рослин. Для міфу також є характерним те, що боги, духи і герої пов'язані кривно-родинними стосунками.

У міфі співпадає описання моделі Всесвіту (космологія) й оповідь про виникнення його окремих елементів, про діяння богів і героїв, що визначили його нинішній стан. Актуальна структура Всесвіту: рельєф, види тварин і рослин, спосіб життя, суспільні та релігійні інституції, знаряддя праці, прийоми полювання і приготування їжі – все це виявляється наслідком подій давно минулих часів і дій міфологічних предків, богів, героїв. Оповідь про події минулого служить у міфі засобом описання будови світу, способом пояснення його нинішнього стану. Міфічні події виявляються етапами становлення міфологічної картини світу. Таким чином, міфологічний час – це час першопочатковий, ранній, перший; це прачас, час до часу, до початку історичного відліку часу. Це час першопредків, першотворення, «час сновидінь», в якому не існує межі між минулим, теперішнім і майбутнім.

Найважливішою функцією міфологічного часу і самого міфу є створення прикладу, моделі, взірця. Залишаючи зразки для наслідування і відтворення, міфологічний час і міфологічні герої одночасно випромінюють магічні духовні сили, які продовжують підтримувати установлений порядок у природі і суспільстві; підтримання такого порядку також було важливою функцією міфу.

Ця функція здійснюється з допомогою ритуалів і свят, які часто прямо інсценізують події міфічного часу. У ритуалах і святах міфологічний час і його герої не тільки зображаються, але і якби відроджуються з їх магічною силою, а події повторюються. Ритуали і свята забезпечують їх «вічне повернення» і магічний вплив, що гарантують безперервність природних і життєвих циклів, збереження колись встановленого порядку.

У цілому, міфологія – це найдавніше, архаїчне ідеологічне утворення, що має єдиний, неподільний характер. У міфі переплетені зародкові елементи релігії, філософії, науки і мистецтва.

Все нескінчене багатство міфів можна поділити на наступні категорії.

1. Космогонічні міфи, міфи про творення, про походження Космосу з хаосу, основний вступний сюжет більшості міфологій. Починаються з описання хаосу, відсутності порядку у Всесвіті, взаємодії першопочаткових стихій – вогню і води, землі і неба тощо. Основні мотиви космогонічних міфів – структурування космічного простору і часу, розподіл богами землі й неба, встановлення космічної осі (світового дерева), світил (розділення дня і ночі, світла й темряви), створення ландшафту, рослин і тварин, вкінці – людини, суспільства, соціальних і культурних норм.

2. Теогонічні міфи, міфи про походження богів. У більшості традицій всі боги походять від першої божественної пари (або двостатевої істоти), яка часто втілює небо і землю. Пантеон формується у процесі породження міфологічних поколінь й боротьби (битви) між ними.

3. Дуалістичні міфи, міфи, описуючі світобудову як єдність протилежних явищ і символів: космологічних (Космос і хаос, місяць і сонце, небо і земля, день і ніч), біологічних (чоловіче й жіноче), соціальних (дуальна організація суспільства), етичних (добро і зло). Архаїчні дуалістичні космогонії описують творення світу двома істотами (братами, часто близнюками або богами), – уособленнями неба (добра) і пекла (зла). Один з них творить землю, інший створює на ній нерівності, один творить корисних тварин, другий – шкідливих; деміург створює людину досконалою істотою, його супротивник вселяє в неї хвороби, підлість і т.д.

4. Астральні міфи, міфи про зірки і планети. В архаїчних міфологічних системах зірки або цілі сузір'я часто уявляються у вигляді тварин, рідше дерев, у вигляді небесного мисливця, що переслідує звіра тощо. Низка міфів закінчується переміщенням героїв на небо і перетворенням їх в зірки або, навпаки, вигнанням з неба тих, хто не витримав випробування, порушив заборону (часто дружин або дітей мешканців неба). Розташування зірок на небі може трактуватись як символічна сцена, «ілюстрація» до того чи іншого міфу. По мірі розробки небесної міфології зірки, планети і сузір'я строго ототожнюються з певними богами.

5. Есхатологічні міфи, міфи що кінець світу. Для архаїчних міфологій характерне уявлення що світову катастрофу, що відокремлює міфологічні часи першотворення від сучасності – про потоп, пожежу, зникнення (знищення) перших поколінь – велетів тощо. Первісні есхатологічні міфи далекі від етичних установок: так, у кетів серія потопів уявляється як «полоскання землі». Розвинуті есхатологічні міфи натомість пов'язують загибель світу із занепадом доброчесності. У деяких міфологіях кінець світу уявляється як війна добрих і

злих богів (духів), перші перемагають – і світ після космічної пожежі оновлюється. Очікування месії – рятівника людства у день Страшного суду – став головним мотивом есхатологічних міфів іудаїзму, християнства, численних месіанських та пророцьких рухів.

6. Етіологічні міфи пояснюють появу різних природних і культурних особливостей і соціальних об'єктів. Це оповіді про походження деяких тварин і рослин, гір і морів, небесних світил і метеорологічних явищ, окремих соціальних і релігійних інституцій, видів господарської діяльності, а також вогню, смерті і т.д.

7. Антропологічні міфи, міфи про створення (походження) людини (першолюдини), міфічних першопредків народу, першої людської пари тощо. Найбільш архаїчними є тотемічні міфи про перетворення в людей тварин-тотемів або про «дороблення» людей культурними героями із зародків з нерозчленованими частинами тіла. Розповсюджені міфи про створення людей деміургами з дерева або з глини. У міфологічній моделі світу людство пов'язане із землею, «серединним світом» (людей випускають, зробивши отвір у землі або мати-земля породжує богів і першопредків). Оживлення людей може трактуватись як наділення їх душею або кров'ю іншої істоти (у тому числі бога). Іноді в акт творення втручається зла, нечиста сила, звідки – двоїстість людської природи. Поява людини завершує космогонічний цикл; першолюдина стає і першим смертним, що знаменує кінець «Золотого віку».

8. Тотемічні міфи, етіологічні міфи про спорідненість людей з об'єктами живої і неживої природи. Головні персонажі – зооантропоморфні тотемічні першопредки, що після завершення міфологічного першотворення перетворюються у тварин, камені, світила, священні об'єкти. Розповсюджений мотив тотемічних міфів – шлюб людини із зооморфним першопредком, істотою зооантропоморфної природи або здатною до перевертництва (метаморфоз): від цього шлюбу походить етнос (народ).

9. Календарні міфи. Це міфи, пов'язані з циклом календарних обрядів, як правило, з аграрною магією, орієнтованою на регулярну зміну пір року, особливо на відродження рослинності навесні, на забезпечення врожаю. У середземноморському регіоні панує міф, символізуючий долю духу рослинності, зерна, врожаю. Розповсюджений календарний міф про помираючого і воскресаючого бога або героя. У результаті конфлікту із хтонічним демоном, богинею-матір'ю або божественною сестрою-дружиною герой зникає або гине, але потім його матір (сестра, дружина, син) шукає і знаходить, воскрешає, і той вбиває свого демонічного противника. У зв'язку з цим календарний міф також символізує сподівання на посмертне (вічне) життя.

У міфах діють наступні категорії міфологічних персонажів.

1. Боги, клас наймогутніших істот у розвинених релігійно-міфологічних системах. На відміну від духів, що втілюють множинність об'єктів природи (дерев, джерел і т.д.) і соціальних зв'язків (предки, родичі і т.п.), боги персоніфікують найважливіші стихії (море, землю, небо, вогонь, блискавку тощо) або соціальні функції (боги-покровителі жерців, вояків, громадян, міст і т.д., боги-деміурги).

2. Деміург, міфологічний персонаж, що створює елементи світобудови, космічні і культурні об'єкти, людей, як правило, шляхом виготовлення –

подібно ремісникові. У багатьох міфологіях деміург зливається з образом небесного бога-творця, що відрізняється космічним масштабом діяльності і створює не тільки окремі об'єкти – елементи світобудови, але й Космос у цілому, і не тільки шляхом виготовлення, але й за посередництва магічних перетворень, словесного означення предметів та ін.

3. Духи, міфологічні істоти, що пов'язуються звичайно з людиною, її тілом, її життєвим середовищем, у тому числі і природним. На відміну від богів, що утворюють пантеон, духи зараховуються до нижчої міфології. Розрізняються духи-помічники, духи-господарі, духи природних об'єктів і злі духи. Серед останніх особливу категорію складають духи загробного світу.

4. Першопредки (прабатьки) - це культурні герої, що вважались родоначальниками роду, племені, народу. Їх діяльність відносилась до міфологічних часів першотворення. Найбільш архаїчними є образи тотемних першопредків, що часто мають зооморфний і зооантропоморфний вигляд. У ролі першопредка також міг виступати першочоловік. Традиційний сюжет загибелі першого міфологічного покоління людей (велетів, «золотих людей» і т.д.), пов'язаний з мотивом спасіння першопредка – Зіусудри, Ноя і т.д. Проміжне становище між першопредками - культурними героями і предками, особливо царського роду, займають засновники династій і держав, образи яких пов'язані з переходом від міфу до історії.

5. Культурний герой, міфологічний персонаж, який здобуває або вперше створює для людей вогонь, знаряддя праці, культурні рослини та інші предмети культури, вчить їх прийомам мисливства, ремеслам, мистецтвам, впроваджує соціальну організацію, шлюбні правила, магічні накази, ритуали, свята і т.д. Культурному героєві приписується також участь у створенні світобудови: вилов землі із світового океану, установлення небесних світил, регулювання зміни дня й ночі, пір року тощо.

6. Герой, універсальна категорія міфологічних персонажів, характерною особливістю якого є божественно-людське походження і, відповідно, поєднання в його образі рис бога і людини. На відміну від богів (духів), що створюють космічні і культурні об'єкти, герой найчастіше знаходить або здобуває їх готовими, відбираючи або викрадаючи їх у початкових хранителів або ж виготовляють ці об'єкти подібно гончарям, ковалям теслям. Іноді діють за ініціативою богів або з їх допомогою, але, як правило, набагато активніше від богів. Ця активність сприяє формуванню сміливого, несамовитого, схильного до переоцінки власних сил, тобто героїчного характеру, що приводить до богоборства. Втім, для здійснення подвигу герой потребує надприродних сил, які йому притаманні лише частково. Допомога богів або духів набувається через посередництво спокушання і посвячувальних випробувань (ініціації). Герой може стати жертвою, що проходить через смерть (відхід) і воскресіння (повернення).

Поняття ритуалу. Поряд з міфом підвалиною світогляду, властивого первісним, архаїчним суспільствам, виступає ритуал — стереотипна послідовність дій, які охоплюють жести, слова і об'єкти, виконуються на спеціально підготовленому місці і призначаються для дії на надприродні сили або істоти в інтересах й цілях виконавців. Ритуали можуть бути сезонними, присвяченими моменту перемини кліматичного циклу або початку такого роду

діяльності як сівба, жнива тощо. Принагідні ритуали поділяються на церемонії життєвих переломів, які виконуються при народженні, повнолітті, шлюбі, смерті і т.п. для означення переходу від однієї фази життєвого циклу до іншої, і ритуали лихих часів, які виконуються для умиротворення або вигнання надприродних істот або сил, що накликають на людей хвороби, невдачі, жіночі недуги, тілесні ушкодження і т.п. Інші види ритуалів включають ритуали ворожіння; церемонії, що виконуються політичною владою для забезпечення здоров'я і плодороддя людей, тварин і злаків на її території; посвячення у жрецьку службу, у релігійні асоціації або таємні товариства, а також ритуали, що супроводжують щоденні приношення їжі і питва божествам або духам предків.

Ритуал пов'язаний з Небом, тобто уявленнями про світ божественний, є його віддзеркаленням. Більше того, обрядовість, притаманна даному суспільству, прямо впливає з його поглядів на походження світу, його структуру, діючі у ньому сили і т.д. Визначається це тим, що актуальна картина світу у міфологічному мисленні пов'язується з міфологічним часом першотворення, коли все, що існує, тільки повставало з небуття, хаосу або інших форм існування. Звичайно процес виникнення світу у міфології викладається у такій послідовності: впорядкування хаосу в Космос, відокремлення неба від землі, вод від суші; виникнення небесних світил, дня і ночі, поява елементів ландшафту, світу біологічного і, нарешті, людини і суспільства. Отже, людина і суспільство, будучи останніми в ряду творення, тим не менше, складаються з тієї самої «речовини», з якої був сформований світ, й життя їх підпорядковується тим самим законам і правилам, які керують Всесвітом. Тому історія творення, викладена у міфології, є взірцем, прикладом і керівництвом для життя суспільства і окремої людини.

Це очевидно, що буденне життя людей не обов'язково орієнтоване на священну історію й навіть існує тенденція цю останню забувати, втрачати відчуття пов'язаності з Небом, взагалі відходити від звичаїв і ритуальності предків. Щоб цього не сталося, необхідно постійно відновлювати це усвідомлення зв'язку з «першотвореною» реальністю, відроджуючи традиції тих часів, коли світ був «кращим», «чистішим» і «більш справедливим». Засобом цього і є ритуал, який здійснюється під час свята* або у виняткових ситуаціях, що загрожують існуванню даного колективу чи суспільства. Беручи участь у здійсненні ритуалу, члени суспільства одержують змогу вирішити насущні проблеми існування всього суспільства, оскільки в процесі виконання обрядових дій відбувається «звірення» ступеню відповідності актуального стану суспільства з ідеальним зразком, створеним богами й героями.

Отже, під час ритуалу, церемонії, свята суспільство відновлює усвідомлення своєї єдності й цілісності через вираження в обрядових діях найважливіших для нього цінностей, що звичайно забуваються у буденному (профанному) житті. Ритуал також є дією, що має на меті очищення суспільства від пристрастей і напруженості шляхом співчуття і страху, які виникають внаслідок участі у відтворюваних подіях першотворення колективного Космосу.

Ритуал відтворює священне для даного колективу теургічне ціле у той момент, коли воно вийшло з рук деміурга. Таким чином, колектив на час

тривання ритуалу знову долучається до вищого надбання даної традиції, вищої форми оцінки, вищого типу поведінки. Латиною *sacrum* (священне) — не тільки «священний предмет», але і «священний обряд», котрі, у свою чергу, утворились зі слова, що означає центральний епізод ритуалу — жертвоприношення (лат. *sacrificium* — «творення жертви»). Отже, жертва і жертвоприношення, — це не тільки композиційний і семантичний центр ритуалу, але і його головний, таємний нерв. Однак, для того, щоб здійснити жертвоприношення, необхідно вчинити злочин — убивство жертви. Стосовно цього є два різновиди жертв. Перший — це істоти особливо невинні, чисті, ніжні і беззахисні (ягня, козеня, діва тощо). Другий — це добровільний волевияв самопожертви. Очевидно, такий характер жертв — радикально протилежний насильству — визначає їх особливе значення в акті жертвоприношення: слабкість, безсилля і покірливість перед лицем насильства і злочину надають жертві вищої духовної сили, «переводячи» акт жертвоприношення до теургічного (божественного) виміру.